

Berlijn: het stiefkind

Het is helemaal niet zo eenvoudig om antwoord te geven op de vraag waarom Berlijn nu al geruime tijd een van de populairste steden ter wereld is. Dat komt niet door de schoonheid van de stad, want Berlijn is niet mooi; Berlijn is het stiefkind van de Europese hoofdsteden.

Wanneer je hier vanaf een dakterras rondkijkt, zie je absoluut niet zoiets als de koepels van Rome, de zinken daken van Parijs of de architectonische canyons van New York. Het uitzicht is allesbehalve spectaculair, verre van opwindend – niet eens afschuwelijk. Geen zwembad op de eenenzeventigste verdieping, geen palmentuin op duizelingwekkende hoogte, geen casino in het penthouse, hoog boven de daken, dat een bloedstollende duik vanaf het terras belooft wanneer een gokker zojuist meer heeft verspeeld dan hij kan verdragen. Voor de kijker ontvouwt zich een homogeen stadsbeeld met gebouwen van drie tot vijf verdiepingen, waarvan de rode puntdaken oorspronkelijk niet waren uitgerust met penthouses of luxueuze dakterrassen. Dertig jaar geleden, kort voor de val van de Muur, ontdekten de West-Berlijners pas dat het leven boven de kastanje- en lindebomen van de stad aanzienlijk beter was dan het leven in de schaduw ervan. Ze begonnen voorzichtig ramen en terrassen uit te zagen in de daken. Daar wonen ze nu, op bescheiden hoogte, tussen een enkel hoog hotel of een kantoorflat, waarvan de architectuur over het algemeen lijkt te zijn geïnspireerd door een schoenendoos die op zijn kant staat. In het westen verrijst het klei-

ne broertje van de Eiffeltoren, de zogeheten Funkturm (de radiomast) boven de zee van gebouwen; in het oosten glinstert de 368 meter hoge Fernsehturm (de televisiemast) aan de horizon, terwijl de middagzon een glanzend kruis in zijn stalen bol kerft – tot grote woede van de communistische bouwers ervan, die de toren hadden neergezet als bewijs van de ‘triomf van het socialisme’. Gevatte Berlijners noemden het stralende kruis ‘de wraak van de paus’. De verschijning bleek zowel hardnekkig als onverklaarbaar te zijn: ze was op geen enkele manier weg te krijgen. Ze voorspelde de toekomst: het einde van de Duitse Democratische Republiek.

De mensen die in het nieuwe stadscentrum Mitte woonden, moesten wachten tot de twee helften van Berlijn waren herenigd voor ze hun zolder konden verbouwen. Maar toen hadden ze wel het mooiste uitzicht. Zij kijken uit op diverse kenmerkende gebouwen van de metropool: de vergulde koepel van de herbouwde synagoge bij de Hackescher Markt, daarachter de Rijksdag, waarvan de grote historische lading wat minder zwaar is gemaakt door de glazen koepel die sir Norman Foster eraan heeft toegevoegd, en de gerestaureerde, door paarden getrokken triomfwagen op de Brandenburger Tor, die volledig is ontdaan van al het stof uit de Oost-Duitse periode. Nog verder weg zie je de circustent van Helmut Jahn en de torens van Renzo Piano en Hans Kollhoff verrijzen op wat ooit het opvallendste braakliggende terrein van Berlijn was: de Potsdamer Platz.

Maar tot nu toe heeft geen enkele stadsklimmer een van die nieuwe wolkenkrabbers het beklimmen waard gevonden. Er is geen Philippe Petit op het idee gekomen een kabel te spannen tussen de hoge kantoorgebouwen op de Potsdamer Platz om daarover al balancerend heen en weer te lopen. Een stad waarin een nieuw hotel van 118 meter (het Waldorf Astoria) een hoogterecord vestigt, werkt niet echt als een magneet op extreme at-

leten. Vergeleken met de skylines van Manhattan, Chicago en zelfs Frankfurt doet de pas onlangs bevolkte horizon van Berlijn nog steeds denken aan het silhouet van een provinciehoofdstad. Van bovenaf gezien mist Berlijn ook in alle andere opzichten alles wat een stad groot maakt. Er is geen financieel centrum zoals in Manhattan of Londen, geen eerbiedwaardige, eeuwenoude kathedraal als in Keulen of Parijs, geen beruchte wijk voor het nachtleven zoals in Hamburg. Zelfs de ‘Eiffeltoren’ van Berlijn – de eerdergenoemde Funkturm – is slechts een bescheiden kopie van het Parijse origineel.

Een vriend van me uit Rome, de schrijver Edoardo Albinati, heeft me verteld over zijn eerste bezoek aan Berlijn. Hij stapte in de jaren negentig op station Zoo in het voormalige West-Berlijn uit de trein en keek om zich heen. Wat hij zag, was een grijs stationsplein met wisselkantoren en snackbars, de door de oorlog verwoeste toren van de Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche, het warenhuis Bilka met zijn decoratieve gevel – die ooit gewaagd was gevonden – van diagonaal kruisende parallelle lijnen, en de bioscoop Zoo Palast, uitgedost met een geschilderd aanplakbiljet van een Amerikaanse actiefilm. Maar waar hij ook naartoe draaide, nergens was er een troostende triomfboog, koepel, torenspits of gevel te bekennen waarop zijn verwende Italiaanse blik kon rusten. Het enige bijzondere dat hem opviel, was het feit dat het plein zijn blik terugbracht bij zichzelf. Na enkele wandelingen door de stad heeft hij zijn standpunt iets bijgesteld, maar hij is zich er nooit prettig gaan voelen. Berlijn, bekende hij me met een beleefde glimlach, was verreweg de lelijkste stad die hij ooit had gezien.

Nu stromen jaarlijks echter tienduizenden Italianen naar Berlijn, die de straten van de noordelijke metropool vullen met de melodieuze klanken van hun taal. Op oudejaarsavond, wanneer het buiten behoorlijk vriest en de Berlijners liever thuis voor de televisie blijven zitten, zwermen horden

Italiaanse toeristen naar de Brandenburger Tor om het nieuwe jaar in te luiden met het beroemde Berlijnse vuurwerk – dat in Rome is verboden! En wanneer mensen uit New York, Tel Aviv of Rome vragen waar ik vandaan kom, lichten hun ogen onmiddellijk op van nieuwsgierigheid, om niet te zeggen enthousiasme, wanneer ik Berlijn noem. Zonder de geringste aarzeling vertellen ze me meteen over hun laatste of komende bezoek aan Berlijn, maar ze kunnen me niet zeggen waarom ze uitgerekend aan deze stad hun hart hebben verloren. Ze kunnen aankomen met het rituele woord ‘mooi’, maar dat geeft niet echt weer wat hen in de stad aantrekt. Noem de naam van een andere, veel mooiere Europese stad en je krijgt niet dezelfde reactie.

Als het niet om schoonheid gaat, waarom dan wel? Wanneer ik het vraag aan twintigers, ongeacht hun nationaliteit, ligt het antwoord voor de hand. Berlijn is de enige grote stad zonder een verplichte sluitingstijd, waar je voor tien tot twintig euro kunt eten en/of dronken/high kunt worden, en waar de s-Bahn je zelfs om vier uur ’s ochtends naar elke club brengt die je wilt. Is dat het? Niet helemaal. De aantrekkingskracht van Berlijn lijkt ook deels te worden bepaald door het verleden van de stad, door zowel haar goede als verschrikkelijke aspecten: Berlijn, ‘de wereldmetropool van de jaren twintig’, waar de internationale bohemians verbleven; Berlijn, ‘de hoofdstad van het Derde Rijk’, waar de gruwelijkste misdaden van de vorige eeuw werden beraamd; Berlijn, ‘de stad van de Muur’, achtentwintig jaar verdeeld voordat de twee helften eindelijk werden herenigd. Vrijwel geen enkele andere stad heeft de afgelopen honderd jaar zo’n extreme gedaanteverwisseling ondergaan.

Het is werkelijk een grote vergissing geweest dat de stadsautoriteiten hebben verzuimd een dertig meter lang stuk grensgebied – inclusief wachttorens, hondenhokken en de

met mijnen bezaaide *Todesstreifen*, de dodelijke strook grond die aan de kant van Oost-Berlijn werd beveiligd door een achtermuur, de *Hinterlandmauer* – te bewaren voor het nageslacht. De gemiddelde toerist komt per slot van rekening niet om de Berliner Philharmoniker te horen spelen of het Pergamonmuseum te bezoeken, maar wil de Muur zien. De Muur is gewoon het beroemdste monument van Berlijn!

Aan de andere kant zou het, om eerlijk te blijven tegenover de autoriteiten, onmogelijk zijn geweest om in de uitgelaten dagen na 9 november 1989 ook maar het kleinste stukje Muur te beschermen. Wekenlang stortten tienduizenden Berlijners en bezoekers van over de hele wereld zich met hamers en beitels op het monster. Wat zouden ze hebben gezegd als de politie een deel van de Muur had afgezet met de opdracht het te beschermen als historisch erfgoed? Met wat voor beelden en koppen zouden de internationale media op zo'n poging hebben gereageerd? Iets in de trant van: OOST-DUITSE GRENSTROEPEN GEVEN HET OP – MUUR NU BEWAAKT DOOR WEST-DUITSE POLITIE!

Inmiddels beseffen de directeurs in de Berlijnse toeristenbranche dat monumenten die misdaden herdenken niet tot de minste attracties van de stad behoren. Jaar in jaar uit meldt het Holocaustmonument ruim een miljoen bezoekers; in 2011 staarden 650 000 mensen naar de zojuist voltooide Gedenkstätte Berliner Mauer in de Bernauer Straße; in datzelfde jaar besloten 340 000 toeristen een bezoek te brengen aan de gedenkplaats Berlin-Hohenschönhausen, het speciale gevangeniscomplex van de Oost-Duitse geheime dienst, waar ze luisterden naar oud-gevangenen die beschreven wat ze in de gevangiscellen van de Stasi en tijdens de verhoren hadden moeten doorstaan. Tegenwoordig komt de helft van de toeristen in Berlijn uit het buitenland, en dat aantal blijft jaarlijks toenemen. Er wordt al voorspeld dat de stad, met op dit

moment 25 miljoen overnachtingen, weldra Parijs kan evenaren (met 37 miljoen overnachtingen), en daardoor na Londen op de tweede plaats zou komen. Of de beroepsmensen in het toerisme het nu leuk vinden of niet, de aantrekkingskracht van de stad wordt mede bepaald door de duistere periodes uit het verleden. We mogen ons gelukkig prijzen dat de bunker van de Führer niet meer toegankelijk is, want als dat wel zo was geweest, kun je er zeker van zijn dat die tot een van de ‘toeristische attracties’ van Berlijn was gaan behoren – in elk geval na het verschijnen van de film *Der Untergang* over de laatste dagen van Hitler. Maar op de toegangen tot het complex van 2691 vierkante meter, dat het Rode Leger tevergeefs heeft geprobeerd te vernietigen, zijn gelukkig gebouwen neergezet. Tegenwoordig wordt de plek aangegeven door een onopvallende gedenkplaat met informatie, die door de stichting Berliner Unterwelten is aangebracht op 8 juni 2006, de dag voor de finale van het wereldkampioenschap voetbal.

Tot op de dag van vandaag wordt de architectuur van Berlijn nog altijd gekenmerkt door de vernietiging van het oude stadsbeeld tijdens de nasleep van twee dictaturen – hoewel én doordat er vaak opnieuw is begonnen. Maar die tekortkoming doet geen afbreuk aan de nieuwsgierigheid van bezoekers van over de hele wereld. Ze schijnen juist te worden aangetrokken door iets wat voor hun gevoel ontbreekt in mooiere steden: het rare, de eeuwige onvoltooidheid en buitenissigheid van Berlijn – en de gezelligheid die bij deze eigenschappen horen. Berlijn was ‘er voorgoed toe veroordeeld te worden en nooit te zijn’, schreef de schrijver Karl Scheffler in 1910 in zijn polemische boek *Berlin, ein Stadtschicksal*. Scheffler beschreef Berlijn als een stedelijk landschap ‘dat wordt bepaald door een fundamenteel gebrek aan een organisch ontwikkelde structuur’.

Hoewel Scheffler wellicht de genetische code van Berlijn

heeft vastgesteld, heeft hij de voordelen daarvan schromelijk onderschat. Onvolkomenheid en onvoltooidheid – om niet te zeggen lelijkheid – verschaffen een gevoel van vrijheid dat compacte schoonheid nooit kan oproepen. In een mooie, dure en perfect gerestaureerde stad voelen jonge bezoekers zich buitengesloten. Wanneer ze om zich heen kijken, is het hun duidelijk: alle ruimte is al bezet. Het stiefkind Berlijn heeft een voordeel van onschatbare waarde ten opzichte van deze favoriete steden: het geeft alle nieuwkomers het gevoel dat er nog altijd plaats voor hen is, dat ze er een carrière kunnen opbouwen. Door deze eigenaardigheid is Berlijn op dit moment de hoofdstad van creatieve mensen uit de hele wereld.

Twintig jaar geleden, vlak na de val van de Muur, heb ik voor het Duitse weekblad *Der Spiegel* een kleine serie artikelen geschreven over Berlijn en de aanstaande wederopbouw. Ik wilde uitzoeken wat planologen en architecten van plan waren met ‘mijn stad’. In die tijd was een van mijn belangrijkste bronnen de uitgever en journalist Wolf Jobst Siedler, een vooraanstaande deskundige als het om Berlijn ging. Ik herinner me dat we eens samen over de Kurfürstendamm in het voormalige West-Berlijn liepen. Bij de Lehniner Platz sloegen we de Cicerostraße in, een stille zijstraat van de Kurfürstendamm. Het woonblok daar, met golfachtige, rondlopende gevels, was in de jaren twintig gebouwd door de beroemde architect Erich Mendelsohn. ‘Het staat buiten kijf,’ merkte Siedler op, ‘dat dit een van de mooiste woonblokken in Berlijn is. Maar laten we het eens nader bekijken. Het hele blok is doods, een paradijs voor gepensioneerden, hoeveel jonge mensen er ook mogen wonen. Er zijn geen winkels, geen cafés, geen plekken voor een leven buiten de appartementen. Alleen de tennisbanen binnen het huizenblok verschaffen ruimte waar je vrij kunt ademen.’

Toevalligerwijs wist ik precies waar Siedler het over had. Ik

had een behoorlijk deel van mijn leven in Berlijn doorgebracht op die negen tennisbanen, omringd door hoge populieren, op nog geen vijf minuten lopen van mijn appartement. Binnen de extreme rust van Mendelsohns huizenblok weergalmden de opslagen van de tennissers als gewerschoten tijdens een burgeroorlog, wat geregeld tot klachten van omwonenden leidde. Om nog maar te zwijgen van de schrille woordenwisselingen tussen de tennissers over de vraag of een bal uit was geweest of nog net de lijn had geraakt.

‘In Berlijn zul je merken dat je vaak moet kiezen tussen de schoonheid en de gezelligheid van een plek,’ merkte Siedler op, die in zijn boeken met een nagenoeg ongeëvenaarde wel-sprekendheid beelden oproept van de vergeten en mishandelde schatten van Berlijn. Het komt vermoedelijk door Berlijn dat deze verklaring me meer is bijgebleven dan iets anders wat ik tijdens mijn research heb gehoord. Schoonheid en gezelligheid gaan in deze stad immers zelden hand in hand.

Maar zo is het welletjes met de speculaties en overpeinzingen. In plaats daarvan zal ik u een verhaal vertellen dat ik net heb gehoord. Mijn zoon is onlangs met twee vrienden verhuisd naar een goedkoop appartement op de bovenste verdieping van een pand in de wijk Neukölln. Tot voor kort gold Neukölln, met het hoogste werkloosheidscijfer van Berlijn (17 procent) en een overwegend islamitische bevolking, als een verloren wijk. Maar mijn zoon en zijn vrienden zetten hun geld in op Neukölln, want jonge mensen uit naburige wijken, die zich na de val van de Muur ongewild in het centrum van de stad bleken te bevinden, waar ze de huur niet meer konden opbrengen, zijn er ondertussen naartoe verhuisd, en ze hebben er kersverse internetbedrijven, nieuwe galeries en zelfs een paar restaurants voor fijnproevers geopend.

De oom van een van de vrienden van mijn zoon gaf hun

een leren driezitsbank voor hun nieuwe appartement. Ze wilden het enorme ding met alle geweld nog diezelfde dag mee naar huis nemen. Maar het was al avond en alle bedrijven die boedelbakken verhuurden, waren dicht. Dus manoeuvreerden de drie jonge mannen de bank uit het appartement van de oom naar de straat, waarna ze hem op hun hoofd naar het dichtstbijzijnde s-Bahnstation droegen, drie straten verderop. Onderweg rustten ze even uit bij een fontein op een plein door op de bank neer te ploffen, terwijl ze de begroetingen van voorbijgangers beantwoordden en zich te goed deden aan een paar flinke slokken schnaps uit de fles die ze hadden meegebracht. Niemand hield hen tegen toen ze de bank bij het station van de s-Bahn, dat geen draaihekken had, de trap op droegen naar het perron. Toen de trein arriveerde en de automatische deuren opengingen, schoven ze de bank in het rijtuig. Wonderbaarlijk genoeg paste hij precies. De drie jonge mannen gingen op hun gerieflijke zitplaatsen zitten om van de rit te genieten. Diverse passagiers moesten lachen, anderen boden aan met hen van plaats te ruilen, ten slotte barstte het hele rijtuig uit in applaus. 'Das ist Berlin!' riep een van hen, en iedereen stemde ermee in. 'Das ist Berlin!' weergalmde het door het rijtuig.

Het lastigste deel van de operatie volgde na de rit met de s-Bahn, toen de drie vrienden de bank naar hun appartement moesten dragen: een paar straten verderop en vijf trappen omhoog. Het lukte, omdat het moest lukken. Het werd hun bijna te veel toen ze het gevaarte over de smalle overlopen probeerden te loodsen, maar ze twijfelden er geen seconde aan dat hun onderneming zou slagen. Toen ze eindelijk de bovenste verdieping bereikten, zetten ze het bakbeest in hun appartement neer, schonken zich iets in uit hun goed gevulde drankkast en hieven het glas, eerst op zichzelf en toen op Berlijn, waarna ze op de bank in slaap vielen.

Het grote ontwaken

Beelden van de nacht van 9 op 10 november 1989 zijn de analen van de geschiedenis ingegaan. Voor het eerst zag de wereld Duitsers ontspannen feestvieren en dansen, en ze vierde het feest met hen mee. Hollywoods blonde Duitser, die met zijn hakken klikt en schreeuwt: ‘Tot uw orders, Obersturmbannführer!’, verdween een tijdje in de archieven. Maar in tegenstelling tot het moment van de val van de Muur is er minder bekend, gefotografeerd en geschreven over wat er in de maanden en jaren na die historische datum is gebeurd: de geleidelijke versmelting van de stad tot een geheel.

Toen de Muur openging, leek het of de stad, met name de oostelijke helft van de verdeelde stad, ontwaakte uit een lange slaap. Het verdoofde, reusachtige lichaam begon zich als bij toverslag te verroeren, haalde heel diep adem en verbrak alle ketenen van gewapend beton, prikkeldraad en ijzeren tralies die het communistische bewind had aangebracht. De door-gesneden aderen en ledematen van de verdeelde stad groeiden weer verrassend snel aan elkaar. Straten in West-Berlijn liepen ineens weer door naar het oosten, al moesten ze aanvankelijk vreedzaam bestaan naast de onbekende namen van hun teruggevonden oostelijke helft. De afgesloten stations van de U- en de S-Bahn, waar de treinen achtentwintig jaar doorheen waren gedenderd zonder te stoppen, werden weer in dienst genomen. Bruggen, pleinen en gebouwen zochten en vonden hun wederhelft.

De hekken van harmonicagaas die de Oost-Duitse grens-